

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:
ГАЗІН В. В. МІЖ МОСКВОЮ ТА ВАРШАВОЮ.
«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» У 1654-1667 РР.
/ НАУК. РЕД. – ПРОФ. В. С. СТЕПАНКОВ.
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ТОВ
«ДРУКАРНЯ «РУТА», 2019. 372 С.**

**REVIEW OF THE MONOGRAPH:
HAZIN V. V. BETWEEN MOSCOW AND
WARSAW. "UKRAINIAN QUESTION"
IN 1654-1667 / SCIENTIFIC EDITOR – PROF.
V. S. STEPANKOV. KAMIANETS-PODILSKY:
PRINTING HOUSE LLC "RUTA", 2019. 372 S.**

Смагін І. І.,

доктор педагогічних наук, професор, ректор
Комунального закладу «Житомирський обласний
інститут післядипломної педагогічної освіти»
Житомирської обласної ради (Житомир, Україна),
e-mail: igsmagin@gmail.com

Smagin I. I.,

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Rector
of the Municipal Institution «Zhytomyr Regional
Institute of Postgraduate Pedagogical Education» of
Zhytomyr Regional Council (Zhytomyr, Ukraine),
e-mail: igsmagin@gmail.com*

У травні 2019 р. в Кам'янці-Подільському, у видавництві «Друкарня Рута» вийшла монографія доцента кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Володимира Газіна «Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» у 1654-1667 рр.». В. Газін відомий своїми дослідженнями, що стосуються гетьманування Павла Тетері, якого можна вважати одним з найсуперечливіших та маловідомих для широкого загалу володарів гетьманської булави. Нова робота вченого вирізняється цілком новим рівнем наукового дослідження, як в сенсі хронологічних рамок, так і щодо суті дослідницької проблеми. Фактично, маємо спробу всебічного аналізу польсько-московських, українсько-польських та українсько-московських військових і політичних стосунків періоду 1654–1667 рр., які були акумульовані у вирішенні «українського питання». Хронологічно дослідження відповідає періоду московсько-польської війни, що розпочавшись після 1654 р. (приводом до неї стало прийняття Військом Запорозьким царської протекції), завершилася укладанням Андрусівського перемир'я у 1667 р.

Насамперед, варто висловити декілька загальних спостережень, щодо даної праці, які відразу впали

у вічі. По-перше, це позитивне враження від естетичного оформлення видання. Обкладинка водночас проста, але містить у собі глибокий зміст. Поєднання зображення мапи України (у двох тонах, що символізують її поділ), а також шаблі та сувою документу, які, зі свого боку, вказують на військові та політичні методи задіяні відповідно Варшавою та Москвою. По-друге, це те, що автор свідомо відмовився від використання термінів «Росія», «Російська держава», «російський». Натомість В. Газін послуговується термінами «Московська держава», «московсько-польська війна», «Московія», «московіти», що є цілком доречним з тієї точки зору, що самоназва «Росія» з'являється лише на початку XVIII ст., а до того не використовувався стосовно земель Московського князівства. По-третє, це дещо незвичне написання московських та польських імен. У вступній частині автор пояснює, що написання імен іноземного походження здійснено «...згідно їхньої оригінальної транскрипції» (с. 8). Звичайно, можна подискутувати стосовно правомірності такого підходу, який, до речі, суперечить правилам нещодавно запровадженого правопису, в якому прописана необхідність українізації російських імен та прізвищ, проте логіка у такому підході автора є. І виходить вона з того, що українському імені Володимир відповідає російське – Владімір, польське – Владзімеж і т. д. Крім того, прийняття за основу саме транскрипційного звучання прізвищ унеможливить їх різнописання. Насамкінець, автор дозволяє собі відійти від чисто наукового підходу, щоб зробити монографію цікавою для пересічного читача. Відтак у назвах параграфів зустрічаємо такі «ненаукові» побудови: «Україна в умовах «політичної гри»...», «Українські «політичні гойдалки», «Клінічна смерть» імперських планів Москви в Конотопі та «реанімація» в Переяславі 1659 р.».

Щодо самої роботи. У вступі автор обґрунтовує актуальність дослідження. Зокрема, він цілком доречно наводить тезу сучасної російської дослідниці Т. Таїрової-Яковлевої, яка писала, що проблема ролі «українського питання» в російсько-польських відносинах середини XVII ст. не знайшла комплексного дослідження в історіографії. А коли й розглядалася, «...то лише з погляду спеціалістів зовнішньої політики Росії чи Польщі... Навпаки для українців на перший план виступали події, що передували укладенню договору і ті, що настали після цього, між тим стратегічні плани сусідніх держав, об'єктом зовнішньої політики й змови яких стала Україна, залишалися невисвітленими»

(с. 8). Крім цього, слушним є проведення паралелі з сучасним геополітичним становищем України та констатація необхідності вивчення та врахування історичного досвіду для формування сучасної політики.

Звертає увагу на себе доволі ґрунтовний огляд історіографії проблеми. Автор зосередив свою увагу на аналізі досліджень українських, російських та польських істориків. При цьому, в основу було покладено хронологічний принцип, що дало змогу прослідкувати основні тенденції у формування історичних оцінок розвитку московсько-польського протистояння навколо вирішення «українського питання» у 1654–1667 рр. Цілком доречно автор зосередив значну увагу на характеристиці праць українських істориків М. Грушевського, В. Смолія та В. Степанкова, Я. Федорука, В. Горобця, Т. Чухліба, російських дослідників Б. Флорі та Т. Таїрової-Яковлевої, польського історика З. Вуйціка. Саме ці вчені у своїх працях чи не найбільше торкалися досліджуваної в монографії проблематики. Водночас, гадається, доречно було б в характеристиці української історіографії окремо виділити праці істориків діаспори. Також, часто в огляді наукового доробку того, чи іншого автора, відсутній оціночний момент, не зрозумілим залишається ставлення самого автора до наукового спадку попередників.

Характеризуючи джерельну базу дослідження, В. Газін доволі багато уваги приділив опису змісту тих, чи інших архівних фондів та справ, які використані в дослідженні. Складається враження, що автор намагався максимально задіяти увесь масив доступних джерел, як опублікованих, так і неопублікованих.

Основна частина дослідження, яка становить чотири розділи, побудована за проблемно-хронологічним принципом, який дав змогу автору прослідкувати становлення «українського питання» в московсько-польських стосунках в середині 50-х рр. XVII ст. та його генезу протягом усього часу протистояння Москви та Варшави, аж до «порозуміння» в 1667 р. При цьому найважливішою тезою, яку доводить В. Газін, є теза про те, що «українське питання» стало одним з ключових у боротьбі Москви та Варшави за домінування в Центрально-Східній Європі і від його вирішення безпосередньо залежав результат цього протистояння. Водночас, як намагається довести автор, український чинник (події в Україні, політика гетьманських урядів) суттєво впливав на його розвиток, визначаючи позиції суперників як в ході військових кампаній, так і під час тривалих мирних переговорів. Для визначення цих взаємовпливів науковець вдається до співставлення власне українських подій, функціонування українсько-польських та українсько-московських стосунків з перебігом польсько-московської війни.

Щодо основної частини монографічного дослідження, варто акцентувати увагу на першому параграфі, який стосується суті «українського питання» в середині 50-х рр. XVII ст. (с. 40–63) та має методологічний характер. Так,

ключовим вихідним моментом для розуміння суті «українського питання» в контексті українсько-польських, українсько-московських та польсько-московських стосунків середини XVII ст., на думку автора, є той факт що внаслідок Національної революції, що спалахнула у 1648 р. на значній території українських земель, що входили до складу Речі Посполитої, постала Українська держава – Військо Запорозьке. У результаті цього Україна перетворилася з об'єкта у важливий суб'єкт регіональної та міжнародної політики, поставивши «українське питання» у ранг одного з головних в міждержавних відносинах регіону.

В. Газін поставив собі за мету охарактеризувати «українське питання» (бачення майбутнього України, її ролі в політичному житті регіону) як з позиції власне Української держави, так і з позиції основних гравців на політичній шахівниці Центрально-Східної Європи середини XVII ст. – Речі Посполитої та Московської держави. І якщо для українського керівництва, на думку автора, його вирішення полягало в реалізації головного політичного завдання революції – утвердження незалежної держави та поширення її суверенітету на всі етнічні українські землі, то для Варшави з вирішенням «українського питання» пов'язувалося саме існування польсько-литовської держави (с. 42), а для Москви ж вага «українського питання» була пов'язана з планами здобуття кардинальної переваги над головним суперником – Річчю Посполитою та становленням III Риму – імперії з центром у Москві (с. 46–48).

Постановка проблеми суті «українського питання» в досліджуваний період, звичайно, є цілком виправданою та необхідною для розгляду питання московсько-польського протистояння навколо його вирішення. Однак, гадається, доречно було б долучити й бачення вирішення для України й з боку інших впливових політичних сил. У цьому контексті хотілося б бачити аналіз позицій, зокрема, Кримського ханства та Османської імперії.

У результаті аналізу ходу та динаміки боротьби Москви та Варшави навколо вирішення «українського питання» в 1654–1667 рр. автором сформовано її періодизацію, виділено етапи, які різняться змістом постановки проблеми, визначенням шляхів її розв'язання в планах ворогуючих сторін та впливом українського фактору на перебіг московсько-польського протистояння й співвідношенням сил між суперниками.

Так, на першому етапі, який на думку автора монографії, тривав з січня-березня 1654 р., до початку 1656 р., Москва намагалася використати мілітарний потенціал Війська Запорозького для вирішення своїх стратегічних завдань у Білорусі та Литві (с. 66), а Варшава, своєю чергою, прагнула зруйнувати українсько-московський військово-політичний союз, що склався в 1654 р. (с. 66–67). Варто звернути увагу на тезу, що саме в цей час в політиці Москви щодо України окреслилися плани ревізії угоди 1654 р., спрямовані на посилення позицій царського уряду в Україні (с. 68–69).

Другий етап московсько-польського протистояння навколо вирішення «українського

питання», на думку В. Газіна, був пов'язаний з віленськими переговорами 1656 р. Звичайно, слід мати на увазі, що власне переговори, їх підготовка, перебіг, результати та місце української проблематики детально проаналізовано в монографії Я. Федорука «Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття». Водночас В. Газін зосередився саме на боротьбі сторін навколо «українського питання», яке на його думку, постало в якості своєрідного «каменю спотикання», на який наражалися спроби порозуміння. При цьому він акцентує увагу на тому факті, що в ході переговорів обговорювалися можливості для дискусій та компромісів стосовно України. Власне в цьому контексті й оцінює домовленість щодо передачі польської корони Романовим після смерті Яна Казимира, яка, на думку автора, була спрямована й на вирішення «українського питання», адже в межах однієї держави українська проблема ставала неактуальною (с. 142).

Третій розділ монографії хронологічно відповідає періоду гетьманування Івана Виговського, який, на думку автора, важливий для характеристики впливу українського чинника на перебіг московсько-польського протистояння. У цьому сенсі В. Газін приділяє значну увагу підготовці та укладенню Гадяцького договору 1658 р. Попри те, що ця подія на сьогодні має доволі значну історіографію (варто згадати праці як істориків минулого (В. Герасимчук, М. Грушевський), так і сучасних дослідників (В. Горобець, П. Кроль, Т. Таїрова-Яковлева, Т. Чухліб та ін.) автор звертається до цієї проблеми саме в контексті московсько-польської боротьби за Україну. Цікавими видаються розмірковування В. Газіна стосовно причин краху спроби реалізувати гадяцький проект. У цьому сенсі він зосереджує увагу на тому, що після досягнення головної мети, якою стала угода з Військом Запорозьким, польсько-литовське керівництво відійшло від «політики компромісів». Гадяцька угода, котру ратифікували в травні 1659 р., поставила під сумнів рівноправність відносин у Речі Посполитій трьох народів, а польсько-литовська верхівка цієї держави виявилася неспроможною втілити в реальність ідею рівних політичних, соціальних та релігійних прав українського народу. Також до значних прорахунків Варшави слід зарахувати її відмову від надання необхідної військової допомоги гетьману І. Виговському у боротьбі з агресією Москви. Це врешті, на думку автора, «привело (навіть не зважаючи на перемогу під Конотопом) до падіння уряду Виговського», що й означило крах гадяцької ідеї (с. 205).

В. Газін доходить висновку, що українські «політичні гойдалки», боротьба Москви та Варшави за вплив на гетьманський уряд та українське суспільство, внаслідок чого відбулося формування промосковських та пропольських угруповань в середовищі українського козацтва, призвели до започаткування розколу України. Саме на початку 60-х рр. XVII ст., як на це звертає автор монографії,

в московсько-польській дискусії навколо України з'явилася ідея її поділу по Дніпру. Як позитивний момент роботи, слід відзначити прагнення науковця прослідкувати сам перебіг дискусій між Москвою та Варшавою (в урядовому листуванні, на рівні переговорів повноважних послів), які стосувалися «українського питання». При цьому він намагається простежити вплив українського фактору на хід цих дискусій, проаналізувати яким чином зміни позиції Чигирини спричинили зміни позицій московської та польсько-литовської сторін.

Досить багато уваги автор приділяв подіям, пов'язаним з походом польсько-кримських військ та полків правобережного гетьмана П. Тетері на Лівобережжя в 1663–1664 рр. Слід відзначити, що В. Газін уже торкався, і досить ґрунтовно, даної теми у своїх попередніх дослідженнях, які стосувалися гетьманування П. Тетері. Однак, цього разу науковець розглядає їх насамперед в контексті московсько-польського протистояння, в якому фази політичної боротьби переходили у військові дії. А згаданий похід В. Газін вважає останньою спробою польської еліти вирішити результат боротьби за домінування в Центральній-Східній Європі в ході масштабної військової кампанії на теренах України. А невдача цієї кампанії започаткувала просування супротивних московської та польської сторін до Андрусова.

Визрівання умов для компромісної угоди, як доходить висновку В. Газін, відбулося на фоні декількох вагомих чинників: по-перше, це фактично патової ситуації у польсько-московській війні, коли супротивники були виснажені і далекі від перемоги; по-друге, зростаючої загрози, як для Варшави, так і для Москви, з боку Криму, який активізував зусилля в напрямку встановлення свого протекторату над Військом Запорозьким; по-третє, розуміння, що лише спільними зусиллями Річ Посполита та Московська держава зможуть утримати владу над українським козацтвом.

Звичайно, автор не міг оминути увагою проблему впливу на розвиток московсько-польських стосунків при вирішенні «українського питання» й інших держав, задіяних в політичних процесах Центрально-Східної Європи, а насамперед Кримського ханства. Вчений доводить, що Крим був прямо зацікавлений в результатах московсько-польського протистояння. У Варшаві були змушені узгоджувати з Бахчисараєм як військові акції, так і дипломатичні кроки. Більше того, ханат здійснював власну політику щодо України, метою якої було встановлення свого протекторату над Військом Запорозьким. Гадається, тут можна було б зауважити, що дослідження, темою якого є саме боротьба навколо вирішення «українського питання» в середині 50-х – 60-х роках XVII ст. доцільніше було б розглядати не лише в боротьбі Москви та Варшави а в контексті військово-політичного протистояння в трикутнику (Москва-Варшава-Бахчисарай). Це зробило б дану працю ціліснішою. Хоча слід віддати належне авторові (що вже відзначено), що фактор Криму присутній на протязі всієї роботи й В. Газін намагається

враховувати його вплив на українську політику Речі Посполитої та Московської держави.

У заключенні автор досить коротко, що цілком є прийнятним для формату монографії, окреслив основні висновки, акцентувавши увагу на трьох моментах. По-перше, науковець вважає, що «українське питання» відіграло важливу роль у московсько-польській боротьбі, яка перетворила козацьку Україну, як у своєрідне «золоте яблуко», володіння яким забезпечувало домінування в Центрально-Східній Європі, так і в «камінь спотикання», який протягом тривалого часу не дозволяв Москві та Варшаві дійти до згоди (с. 321). По-друге, він показує етапи московсько-польського протистояння навколо вирішення «українського питання», які різнилися змістом постановки проблеми України, шляхів її розв'язання в планах ворогуючих сторін та впливом українського фактору на перебіг боротьби між Річчю Посполитою та Московською державою й співвідношення сил між суперниками (с. 321–322). По-третє, В. Газін визначає фактори, що визначили остаточний результат московсько-польської війни 1654–1667 рр., зафіксований в положеннях Андрусівського договору 1667 р. На його думку, це була рівновага сил між сторонами, які протистояли одна одній, а також їх виснаження у тривалій війні; прагнення встановити контроль над «непокірним та свавільним козацтвом»; загроза як московським, так і польським інтересам з боку Туреччини та Кримського ханства (с. 322).

Підсумовуючи, хочу зазначити, що рецензована робота, виконана В. Газіним, є самостійним, новаторським дослідженням, вагомим внеском автора у розробку проблеми міжнародних відносин в регіоні Центрально-Східної Європи в 50–60-х рр. XVII ст. та ролі в них України. Звичайно, дана монографія не вичерпує всього комплексу наукової проблематики (очевидно, тут слід ґрунтовно дослідити політичні та військові аспекти впливів Туреччини й Швеції, врахувати роль політики Франції та Імперії Габсбургів, більш докладно окреслити місце у міждержавних відносинах в регіоні придунайських князівств), однак в контексті саме московсько-польського протистояння та ролі в ньому українського чинника, рецензована праця є цікавою та вартою на увагу як науковців, так і пересічного читача, який цікавиться історичним минулим.

* * *